

*Книги — мов ріки, які
напоюють собою увесь світ.
«Повість минулих літ»*

Вступ

У сиву давнину праматір першою помітила, що виспівне, ритмізоване слово над колискою дитини впливає на її фізичний стан і на її «естетичне» сприйняття дійсності. Через слово дитина пізнає світ. Слово — джерело інформації. Воно формує людину. Воно — джерело життя. Серед тисяч і тисяч джерел є чисті й замулені, видимі й невидимі, благотворні й шкідливі. Вони і підносять її на вершини духу або опускають в болото нищості та розкладу, або, яка кажуть, роблять її просто чесною і порядною. Пізніше те, що складало чесноти, витворило десять заповідей Бога у «Біблії», що й визначало норми людської поведінки.

Слово — одне з таких ідейно-естетичних джерел відтоді, як людина поставила його Богом над собою. Слово породило народну творчість, акумулювало і генерувало закони, правила співжиття. Слово стало найавторитетнішим засобом виховання дітей, сім'ї, роду, племені, нації.

Слово творило колискові пісні, пестушки, утішки, лічилки, небилиці, скоромовки, казки. «Не вчись, коте, красти, а вчись, коте, роботу роботи», — співається у колисковій пісні. Дитина вбирає слово з материнським молоком. В родинному колі переказувалися оповідки з приводу різних подій сімейного життя, календарного року. У фольклорних творах для дітей закладена глибока мудрість, висока мораль, чистота взаємин.

З «дорослого» фольклору прийшли до дітей героїчні казки, казки про тварин, обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки тощо.

Справді-бо, скільки років «Сороці-вороні», яка на припічку роздає дітям кашу? Дає працюватим, слухняним і не дає ледарям, бешкетникам. Народна педагогіка в побуті спиралася на численні фольклорні твори. Народне художнє слово на терені України передавалося серед неписьменного люду лірниками, вертепниками, казкарями, співаками. А вдома те слово інтерпретували батьки, старші брати і сестри, дідусі й бабусі. А часто вони й самі творили. Недарма ж значна кількість казок починається традиційним інтригуючим «жили-були дід і баба». Для більшої вразливості і впливовості у канонічний текст вставляли імена своїх дітей: Іванка, Василька, Оксанки, Мар'янки.

Найулюбленишим жанром дітей були й лишаються казки. З допомогою образів звірів і птахів у казках розв'язуються глибокі морально-етичні про-

блеми, закладаються навик господарювання, розуміння чесно і нечесно нажитого набуtku («Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат»), добросусідських відносин («Рукавичка»). Ритмізована, з повторенням окремих елементів казка легко запам'ятовується дитиною («Колобок»). У казках тварини наділені позитивними і негативними рисами: вовк — злий, лисиця — хитра, кіт — лінивий.

Багато народних творів відбивають ще язичеські часи. Скажімо, весняна пісенька «А ми просо сіяли, сіяли...»

Творили й самі діти. Це — ігрові пісні, лічилки-жарти, дражнилки, мрилки, ігрові примовки тощо.

В усній народній творчості зображувалися історичні події, факти, епізоди. Так, битва київської дружини з печенігами, де Кожум'яка подолав велетня і тим самим поклав початок перемозі, оспівана у казці. Героями в ній виступають діти. Саме на умовляння дітей виступити проти ворога відгукнувся богатир, бо вони «як почали просити, як стали навколішки та як заплакали, то й сам Кожум'яка не витерпів, заплакав та й каже: — Ну це ж уже для вас я зроблю». Захист дітей і почуття обов'язку перед ними, а, отже, й суспільством, — такий ідейний зміст казки. Цей історичний сюжет переказано у літописі «Повісті минулих літ».

Пізніше до читання у колі сім'ї стали залучати писемну літературу. Початки її відомі з VI-VIII століть. Але особливого розвитку вона набуває з винайденням слов'янської азбуки болгарськими просвітителями Кирилом і Мефодієм, що надало освітнім процесам нового імпульсу, а грамотність стала престижною, бо стали зрозумілими і «образ букв», і «сила їх»¹.

У Київській Русі поширюється християнство, а з ним швидко прогресує мистецтво перекладу книг з інших мов.

З'являються перші морально-дидактичні і навчальні твори. До цього виду літератури належить і оригінальне «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха (1106) — кодекс виховання свідомого громадянина. Звертаючись до дітей, князь просить прийняти ці його настанови «до свого серця» і не лінуватися, а щиро трудитися. Ці настанови — короткі за формою, але глибокі за змістом. Вони й сьогодні не втратили своєї ідейної значимості. Наприклад, не губить душі (тобто не вбивайте), не переступайте клятви, шануйте старших, захищайте свою землю Київську Русь, дбайте про єдність у державі, на своїй землі, не давайте чинити зло і шкоду, сійте добро тощо.

¹ Повість минулих літ. — К.: Веселка, 1982. — С. 22.

Створюються літописи — перші підручники і перші художні твори. Літописець Нестор опрацював перші літописи і уклав «Повість минулих літ» (1113), другу редакцію «Повісті минулих літ» (1116) здійснив монах Сильвестр.

У XII-XIII-XIV століттях Київська Русь занепадала. Спершу внаслідок міжусобних князівських війн, потім спустошлива навала татар поглибила загрозу, пізніше литовські князі переділили українські землі. Завмерла культура, література.

Навчальну літературу (вона ж певною мірою і художня) складають «Псалтир», за яким вчили грамоти, читати, писати, зачували 150 поетичних псалмів; «Октоїх» — нотна книга церковного співу; «Часословець» — книга молитов, духовних пісень; «Апостол» — книга про діяння дванадцяти проповідників християнської релігії, яка завершувала шкільну освіту.

У XV-XVI століттях на українській землі нападають турки, татари. У відповідь на гніт повстають селяни, ремісники, міщани. Відроджується попит до освіти. В культурному житті народу велику роль відіграють школи (братства), які не тільки впливали на розвиток освіти, науки, літератури і мистецтва. Вони були центрами підготовки високоосвічених кадрів. Найбільшої ваги у суспільстві здобули Острозьке, Львівське і Київське братства, які дали визначних діячів Герасима і Мелетія Смотрицьких, Петра Конашевича-Сагайдачного, Памву Беринду, Лаврентія і Стефана Зизаніїв та ін.

Народжується одне з див світу — друкована книга. І одразу ж у ній було побачено неоціненний смисл для освіти і виховання дітей. Першою друкованою книгою дітям для читання була «Азбука» (1574), створена Іваном Федоровим у Львові. Відомий першодрукар відзначався широтою поглядів, розумів просвітницьке значення книг для народу. 1578 року в Острозі він повторив видання «Азбуки», додавши пам'ятку болгарської літератури «Сказанія» Чорноризця Храбра.

Роль художньої літератури відіграють шкільні букварі, що вміщували фольклорні твори, релігійні тексти й авторські вірші.

В освітніх закладах України XVII-XVIII ст. широко використовувалася з педагогічною метою байка, особливо байка-аполога, тобто морального, повчального характеру. Освічені викладачі у своїх лекціях посилалися на байки Езопа, Гомера, Гесіода, Горація та ін. Учні поширювали їх між людьми, сюжети ці переходили у народні оповідки.

Першим з українських письменників, хто почав свідомо писати твори для дітей, був славетний філософ Григорій Сковорода (1722-1794). В його збірках «Сад божественних пісень» та «Байки Харківські» є ряд творів, ад-

ресованих дітям. Про це свідчать часті звернення до школярів. У творах — дидактичні настанови поєднуються з високою художністю. Оскільки книжок було мало, то твори Г.Сковороди поширювалися у списках. Проблемам виховання дітей він присвячував свої лекції, зокрема, «Начальная дверь к христіанському добронравію для молодого шляхетства харківської губернії» (1766).

У центрі своєї філософії, як і в центрі світобудови взагалі, Г.Сковорода ставив людину, яка «самопізнанням матері-природи» досягає істин. Посучасному звучать слова філософа: «...виміряли землю, море, повітря, небеса, потурбували задля металів земний живіт..., будуємо незрозумілі машини, насипаємо прірви, зупиняємо і скеровуємо водну течію... Але горе в тім, що при тому всьому відчувається, начебто бракує чогось великого». А велике народжується, коли все те в'яжеться тісно з суспільними потребами людини. Завжди в серці має бути місце для добра. «Краще мить чесно жить, аніж день в мислях злих». Люди з добром у серці не ганятимуться за «потолочню золоті монети», за владою. Соціальна ж нерівність породжує «зради, бунти, змови, викрадання скипетрів, падиння держав».

Ідеї добра пропагував він і у творах для дітей. Як от у байці «Змія та жаба»: «Хто труда не докладе, той і до добра не прийде».

Літературне життя поживавлюється. Збагачуються жанри, тематика. Особливого розвитку набуває жанр байки. Йому віддають перевагу П.Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка. Моралізаторська, повчальна суть байки забезпечили їй популярність. Вона увійшла в коло дитячого читання. У 1852 році у Києві виходять для дітей «Байки й прибаютки» Л.Боровиковського.

Дворянство, заможні верстви, яким освіта була доступніша, відділили своїх дітей від мужицьких і почали створювати для них особні школи, інститути благородних дівчиць тощо. І от для категорії цих дітей у Санкт-Петербурзі під патронатом цариці 1843 року створюється журнал для дітей «Звездочка», що поширювався по інститутах, одержували його й багаті передплатники. Виходив він, природно, російською мовою. Скільки його йшло на Україну, встановити важко, але він надходив у Харківський інститут благородних дівчиць. Та може ще комусь із авторів, бо журнал вміщував часом матеріали про Україну (Малоросію). Відомо, що серед авторів журналу, зокрема, був і український письменник Г.Квітка-Основ'яненко. Журнал моралізаторський, монархічний. Друкував статті про правила поведінки заможних дівчат, релігійні, історичні, ботанічні, зоологічні, а також «Бабушкины рассказы», зрідка художні твори. Очевидно слід вважати «Звездочку» першим журналом для дітей в Україні.

У Європі на цей час діти уже читали романи «Робінзон Крузо» Дефо, «Мандрі Гулівера» Свіфта, «Пригоди Барона Мюнхаузена» Распе, у Росії — «Коньок-Горбунок» Єршова, «Казки» Пушкіна.

В Україні міцнішають феодально-кріпосницькі відносини. Кріпацтво породило таке потворне явище, як наймитування. Наслідки його в матеріальному і духовному планах були надглибокі. Письменники боролися з ним як з соціальним загальнонаціональним злом.

Немає в світі, певно, такої літератури, як українська, що ціле століття жила темою наймитства.

Т.Г.Шевченко (1814-1861) першим з українських письменників розкрив страшну, руйнівну силу наймитства, що калічило людей і фізично, і морально.

А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живе?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Твори Т.Г.Шевченка про злиденну долю дітей, їхнє прагнення до світла викликали співчуття. Полум'яне слово протестувало проти експлуатації дітей, сирітського життя на тлі розкішної природи.

Багато творів Т.Г.Шевченка ввійшло в дитяче читання. Найзворушливішими образами в поезії Т.Г.Шевченка є образи матері й дитини («Катерина», «Наймичка», «Сон», «На великдень на соломі»). Жахливі картини життя покріпачених селян вражають («Німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть!...»). Тяжким було сирітство самого поета і тому таким болючим постає дитинство в автобіографічних творах «І виріс я на чужині», «Якби ви знали паничі», «І золотої й дорогої».

Полюбилися дітям пейзажні твори Т.Г.Шевченка («Садок вишневий коло хати», «Тече вода з-під явора»).

Великий просвітитель Т.Г.Шевченко промовляв до дітей правдивим, зрозумілим словом, і його «Кобзар» надовго став головним підручником, по якому діти вчилися, по якому виховувалися національно-демократичні погляди. Поет мріяв про навчання в школах українською мовою. Він задумав серію підручників, але уклав і видав лише «Букварь южно-русский» (1861), який вийшов в Петербурзі тиражем 10 тисяч примірників. У «Букварі» відбилися демократичні, гуманістичні ідеали поета, в ньому

вміщено багато фольклорних творів, основна думка яких: добро там, де правда, а де кривда, добра не буде.

Разом з цим поет бачив, що українські діти обділені книгою.

Яким болем пронизані його слова про книгу у «Передмові до нездійсненого видання “Кобзаря”» 1847 року: «Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі — всі друкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило»².

Українські письменники зрідка адресували свої твори для дитячого читання. З усіх тодішніх письменників Т.Г.Шевченко виділяв лише Марко Вовчок і вірив, що саме вона могла б активно писати для дітей. Коли він проводжав її у поїздку за кордон, то заповідав написати для дітей «копу або з п'ять, а то й сім казок»³. З цього можна зробити висновок, якої суспільної ваги надавав поет творам для дітей.

Незважаючи на колоніальне становище України, її повну політико-адміністративну залежність, український культурний рух помалу глибшав. Цьому сприяло поширення українського писемного слова.

В Україні й поза її межами створюються українські громади з культурницько-освітніми статутами, їх розганяють, а членів арештовують. Метрополія Росія посилює тиск на Україну законодавчими актами. 1863 року видається циркуляр Валуєва, в якому категорично заявлено, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, нема й бути не може». 1876 року — Емський акт, ще суворіший за Валуєвський. В ньому не дозволяються рукописи українською мовою, викреслюються слова «Україна», «український». Звичайно це перешкоджало українському книговиданню.

Та все ж українська думка міцніла і ставила нові й нові завдання перед літературою для дітей і юнацтва. З'явилася ціла група письменників, які далі розвивали традиції Т.Г.Шевченка. Це — Марко Вовчок, Л.Глібов, Ю.Федькович, І.Нечуй-Левицький, П.Мирний, І. Франко, О. Пчілка, Л. Українка, М. Коцюбинський. Вони розглядали ідейно-художні прямивання літератури в площині національних інтересів. Багато з цих тем були властиві й світовій літературі. Та якими різними були суспільні умови дітей!

Візьмемо для прикладу кілька творів середини ХІХ століття. У романі «Малюк» (1868) французький письменник Альфонс Доде (1840-1897) змалював образ хлопчика Данієля. Батьки його збанкрутіли, торгівельна

² Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. Кн. І. — К.: Либідь, 1996. — С. 395.

³ Копя — 60 штук (у копу клали 60 снопів). *Прим. автора.*

фірма розвалюється, розпадається родина. Письменник розкриває «темне минуле» хлопця, прагнення його до «рожевого майбутнього». І все ж у тому «темному минулому» була фабрика, лавка, були реалії, що дали йому можливість здобути освіту, стати вчителем, потім актором, вчити грецьку філософію, харчуватися у «кафе для бідних».

Англійський письменник Льюїс Керрол (1832-1898) у казці «Аліса в країні чудес» (1865) змальовує школярку Алісу з аристократичної родини. Вона має добрі манери, грає в крокет і шахи, і з кожною пригодою, що з нею трапляється, повторює набуті знання з історії, географії, біології, віршування.

Химерний англійський фольклор з його несподіваними перетвореннями, перевтіленнями, перевертнями, дражнилками послужив письменнику інтригуючою формою розвитку сюжету і характеристики Аліси, яка живе то «в країні чудес», то в «задзеркаллі». Обидві ці країни — безхмарні, з щасливими мешканцями, ситі, багаті.

Основна ідея казки — будь-що, долаючи сходинку за сходинкою (на шаховій дошці — це лінії), стати з Пішака Королевою.

Американський письменник Марк Твен (1835-1910) — викривач світу наживи, моралі дорослих, які погрузли в безрадісній буденності, протиставляє мораль дітей, які прагнуть радості і свободи. Бешкетник сирота Том Соїєр з роману «Пригоди Тома Соїєра» (1876) не сприймає усталеного порядку вдома (умиватися, взуватися), порушує дисципліну в школі (вчити з-під палки далеко від життя науку), не вірить церковній благочестивості. Вулиця, острів, пліт, ліс, печера, кладовище — ось що манило хлопця. Том — бідний. І все ж вдома йому пропонують цукор, варення, а у свої мандри бере «свинячу грудинку» і «кукурудзяні млинці».

Кінчається роман дивно — викривач багатства Марк Твен разом із своїм героєм Томом знаходить у печері ящик з 12 тисячами золотих і срібних доларів. «Ми з тобою тепер багаті», — каже друг Тома Гек. Уже якось і перестає віритися, що багатство — зло.

У сусідній російській літературі вже панував Олександр Пушкін (1799-1837). Казки, що їх розповідала йому няня, так вразили поета, що він за чотири роки написав п'ять казок — «легенди старовини далекої». В них діють царі, цариці, царівни і царевичі («Казка про царя Салтана», «Казка про мертву царівну і про сім богатирів», «Казка про золотого півника». У «Казці про попа і про його наймита Балду» і «Казці про рибака і рибку» зображено нижчий суспільний стан. Досконала форма, дивовижна легкість вірша забезпечили казкам величезний успіх у малих читачів.

А що вже говорити про твори українських письменників цього часу, герої яких не мали ні цукру в цукерницях, ні грудинки, ні шахів, ні освіти, ні маєтків, ні кафе, ні, тим більше, творів грецьких філософів і царедворчих розкошів. Соціальні умови життя дітей, як бачимо, абсолютно різні, духовний світ різний, мрії й поривання різні...

Але життя розвивалось. Була й нагальна потреба у творенні літератури для дітей. Мав з'явитися в Україні письменник, який би писав про дітей і для дітей. Ним стала Марко Вовчок (1833-1907). Так надиктував час.

Марко Вовчок — глибокий знавець народного життя. Це про неї казав Т.Г.Шевченко — «обличитель жестоких людей неситих». Марко Вовчок у 60-і роки перебувала за кордоном, мала широкі зв'язки з передовими людьми демократичного спрямування О.Герценом, Д.Писаревим, Жуль Верном. Активна участь у літературному житті, знання мов, перекладацька діяльність зробили її помітною діячкою європейського суспільного руху.

Твори, писані нею в цей час, відзначаються знанням соціальних конфліктів, запереченням ліберально-просвітительських поглядів на життя народу. Особливо боліла письменниці-жінці доля дівчат, жінок. В галереї жіночих образів бачимо типових українок, пригнічених умовами, але гордих душею, сердечних, щирих, готових на самопожертву (казка «Невільничка»).

У повісті «Інститутка» (1882) письменниця зображує два табори сільського життя. Поміщицько-дворянський, що любить «солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити», і селян-кріпаків, які «прокидались і лягали плачучи». Молода поміщиця, що свою науку завершила зі словами «нащо мені те знати, як по небу зорі ходять», і всі свої моральні і фізичні зусилля зосередила на тому, щоб побільшити свої багатства, а тому змушує людей працювати, не довіряє їхнім чеснотам, підозрює, б'є.

Дівчинку Устю, яку забрали до панів у прислугу, так залякали, що вона вже вдячна за те, «що не б'ють». Та все змінилося, коли управляти господарством стала молода пані. Устю і штурхали, і били, і лаяли, і без обиду лишали. Дівчинка так характеризує свою пані — «недобра», «немилосердна», «похижіла», «погляне, то наче за серце тебе рукою здавить». Ось так і жила кріпачка Устя «з бідною та з журбою».

Але вже й протест селян проти такої дійсності наростає. Марко Вовчок першою в українській літературі помітила і відтворила в образах бунтівників Прокопа і Назара («Інститутка»).

Там, у Франції, Марко Вовчок звертається до історичної тематики. Можна сказати, що вона виконала заповіт Т.Г.Шевченка і створила низку казок для дітей: «Кармелюк», «Невільниця», «Маруся», «Дев'ять братів,

і десята сестриця Галя». Письменниця в образах народного повстанця Кармелюка, героїчних учасників визвольної боротьби знаходить ті ідеали, що імпонували їй світогляду і були близькими до уявлень про народних месників. Захист вбогих — мета життя Кармелюка. Пісні Кармелюка теж присвячені цій тематичі:

Молодоте — одрадоште, єдиная сило.

Порадь мене, як зрівняти нерівнее діло.

В оповіданні «Невільничка» визвольна ідея набирає більшого узагальнення. Герой Остап бачить, що «скрізь країна поруйнована, поневолена»... І йому вчувається, як вона, рідна, кричить: «Рятуй!» Козак Остап несе «визволення своєму народу». Протестують проти вбогого життя дев'ять удовиних синів, що в дитинстві не наїдалися хліба і картоплі, мали одні чоботи на всіх, зазнали наймитської долі. І йдуть брати у розбійники («Дев'ять братів...»).

Українську поезію для дітей збагатив Леонід Глібов (1827-1893), який писав загадки, відгадки, жарти, пісеньки, акровірші. Досконала форма, легкість вірша, близькість їхня до народних джерел сприяли тому, що твори стали дуже популярними. Через природу, красу людини праці автор прищеплює дітям любов до рідного краю, засіває дитячі душі добром. У байках Глібова помічаємо і мандрівні сюжети, що є у Езопа, Лафонтена, Крилова, Красіцького. Злого Вовка діти чітко уявляють з байки «Вовк та Ягня», бо він страшенний, здоровенний, сердитий, готовий з'їсти Ягня. Байка викликає співчуття до слабких, бідних.

Оскільки друкувати українською мовою в Україні було складно, то Глібов звернувся до Львівського (Львів належав Австрії) журналу «Дзвінок» (виходив з 1890 по 1914 рр.) — першого українського ілюстрованого видання для дітей, що консолидував довкола себе українських письменників. Тут друкувалися І.Франко, Б.Грінченко, Олена Пчілка, Леся Українка, М.Коцюбинський, та ін. Журнал вміщував переклади творів з інших мов (Г. К. Андерсена, Сервантеса, В. Гюго, Л. Толстого та ін.), новинки науки і техніки, статті на релігійні, історичні теми. З номера в номер публікували загадки і жарти дідуся Кенира (Л.Глібова).

Все ширшого осмислення в історії, літературі та мистецтві набуває ідея самобутності українського народу, його культури. Це заходить у суперечність з офіційною політикою російського самодержавства, і воно нарощує репресивні заходи щодо українства, мови і культури. Видає обмежувальні укази про національну освіту, книговидання, театр.

Соціальні рухи (народницькі, ліберальні, соціал-демократичні) набирають поширення. Ще досить несміливі у них націонал-патріотичні заяви, але загалом інформаційний культурно-освітній і науковий простір формував українську національну ідею. І в цьому велику роль відіграла художня література.

І. Нечуй-Левицький (1838-1918). В романах і повістях «Чорні хмари», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» широко постало українське життя. Він хотів бачити «душею свою Україну, свою дорогу Україну майбутнього часу. Вона вся вставала перед ним, гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією» («Чорні хмари») ⁴.

У «дорослих» творах Нечуй-Левицький створив цілу галерею селянських дітей — працьовитих, дбайливих, чулих до чужої біди. Але відчував внутрішню потребу писати і твори для дітей — це оповідання «Вітрогон», «Вдячний лев», «Мавпа-злодюжка», казка «Запорожці» та ін. В них письменник виступає на захист скривджених, мріє про кращі суспільні умови життя дітей.

Панас Мирний (1849-1920) — визначний майстер соціальної прози, критичного зображення «лиха давнього і сьогочасного». Полотна письменника — масштабні, охоплюють життя селян, інтелігенції, народників, протестантів. Особливо показовим у цьому плані є роман «Хіба ревуть воли...» (1880), в якому зображено сільського хлопця Чіпку. Жив він з матір'ю і бабою. Батька забрали у москалі. Жили бідно — «тільки що з голоду не вмерли». Крім хліба, в хаті нічого не водилося. Голод переслідував хлопця. Коли баба сказала йому, щоб він більше хліба не брав, бо бозя дивиться і покарає, то Чіпка виколов бозі очі, а хліб з'їв.

Роман — багатоплановий, з великою кількістю героїв — представників різних суспільних верств, з екскурсами в історію козацького села Піски. Перед читачами розгортається довге і драматичне життя головного героя селянина Чіпки, який повстав проти системи, який очікував приходу «слухного часу». «І те чуже, і того не можна, й того не роби». Чесний, талановитий людині з низів важко вибитися в люди у таких умовах.

⁴ Нечуй-Левицький І.С. Твори в 10 т. — К.: Наукова думка, 1965. — Т. 2. — С. 149.

Частина з роману про дитинство Чіпки згодом освітянами і видавцями виокремлювалася і пропонувалася для читання дітям як самостійна повість.

Панас Мирний написав спеціально для дітей казки «Казка про Правду і Кривду», «Морозенко», оповідання «Пригода з “Кобзарем”», «Як ведеться, так і живеться». Вражає бідність, в якій живуть мати зі своїм малим сином Пилипком («Морозенко»). «Убожество непроглядне». Пилипко втішає матір, що він завтра на новий рік піде засівати і у них буде що їсти. Мати дістає «последню мисочку борошенця», щоб спекти якусь перепічку, «последне полінце» вкидає у піч, кришить «последній бурячок» у борщ, сипле «последню пучку солі». А що завтра? Оце невідоме голодне й холодне завтра насувається на Катрю. Пилипко рано, щоб не збудити маму, біжить через ліс до хрещеного батька. Збивається з дороги і замерзає у лісі. Мати знаходить сина і сама замерзає біля нього.

Трагічна загибель матері й сина викликають у читачів і співчуття до них, і осудження суспільних умов.

Під впливом просвітницьких ідей формується талент Б.Грінченка (1863-1910), який багато зробив для дитячої літератури як письменник і як видавець. Він перший звернувся до жанру науково-художнього («Про грім та блискавку», «Велика пустеля Сахара», «Серед крижаного моря»), пропагував народний фольклор, організовував книговидавничу справу. В оригінальних оповіданнях створював образи малих шукачів щастя — сільських і шахтарських дітей («Украла», «Олеся», «Дзвоник», «Ксеня», «Панько»). Б.Грінченко — перший на Україні теоретик дитячої літератури, який вимагав від творів для дітей артистизму, відсутності моралізаторства.

Урбанізується місто, зароджуються капіталістичні відносини. В літературі загострилися соціальні конфлікти, виразнішими стали свободолюбні ідеали, українська література перестає бути лише сільською.

Соціальні зміни в українському суспільстві, поширення визвольних ідей, виникнення й організація робітничих і селянських правозахисних громад змушували письменство шукати нові теми і нові ідейні засади своїх героїв.

1895 року царизм заборонив друкування українських книг для дітей. Українські письменники долали заборони, цензурні перепони, створювали видавництва, журнали, збірники. На місці закритих виникали нові. Українське слово жило.

Наприкінці XIX початку XX століття соціально-економічний стан трудящих погіршувався. В особливо важких умовах були діти. На захист дитинства підняли голос Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський,

Павло Грабовський, Володимир Самійленко, Адріан Кащенко, Архип Тесленко, Степан Васильченко.

У літературознавчій науці прийнято вважати, що писемна література для дітей зародилася у XIX столітті.

Основною спонукою для розвитку літератури для дітей була безперечно освіта, грамотність, поширення друкованого слова. І тільки у другій половині XIX століття на літературному дереві України з'явилася література для дітей. Вона ще не виокремлювалася в особливий вид, а йшла в потік книг, писаних для народу. Хоча під кінець століття в журналах «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Земський збірник Черниговской губернии» та ін. вже з'являються оглядові статті, рецензії, есе, присвячені саме літературі для дітей. Спроби розглядати літературу для дітей, як специфічний вид літератури, покликанням якої є збудження національного самопізнання, належать Б. Грінченку і О. Пчілці. О. Пчілка, скажімо не тільки дотримувалася у творчості формальних вікових вимог (книжки для найменших, для початкуючих читачів, для старших), а й хотіла бачити в книжках для дітей засіб національного виховання, «щоб діти ще змалку були свідомими українцями».

Разом з книгою зростає масовий читач. Твори для дітей були тим камінчиком у духовний фундамент покоління, що свої ідейні, естетичні й моральні набутки передавало наступним поколінням. Кожен вірш, оповідання, повість, роман, писані українською мовою, працювали на збереження й утвердження самобутньої української культури. А якщо літературне слово торкалося душі, і душа підносила над буденністю й ставала на захист скривджених, то слово це рухало національний прогрес.